

BARBARA RZEGOCIŃSKA-TYŻUK*

THE ARCHITECTURE OF STADIUMS IN THE SPACE OF THE CITY – THEIR ROLE, COMPOSITION AND MODERNIZATION PROBLEMS EXEMPLIFIED BY SELECTED CITIES IN ITALY AND AUSTRIA

ARCHITEKTURA STADIONÓW W PRZESTRZENI MIASTA – ROLA, KOMPOZYCJA I PROBLEMY MODERNIZACJI NA PRZYKŁADACH WYBRANYCH MIAST WŁOCH I AUSTRII

Abstract

This article presents sports stadiums in the aspect of their history of construction, composition, problems related to redevelopment and contemporary role in the space of European cities. The selected examples confirm the phenomenon of sport as a domain which has influenced the architectural and urban structure of cities as well as their promotion on the global scale. The examples are also related to the fact that the presented cities organized important sports events (such as the World Championships in Italy 1990 or the European Championships in Austria 2008) which played a significant role in the construction of new stadium objects and the modernization of the existing ones. As a result, these cities have been able to apply for the organization of other competitions that temporarily become a stimulator for revitalizing sports objects themselves as well as the grounds around them. These days, sports stadiums are perceived as prestigious urban objects being a mighty compositional form in a given space. In the evolution of this architectural form, one can follow the general rules forming sports infrastructure in the city with its cultural dimension.

Keywords: stadium, architecture, city

Streszczenie

W artykule przedstawiono stadiony sportowe w aspekcie ich historii powstania, kompozycji, problemów związanych z przebudową oraz współczesnej roli w przestrzeni miast europejskich. Wybrane przykłady potwierdzają fenomen sportu jako zjawiska, które w XX i na przełomie XX i XXI wieku miało i nadal ma wpływ na architektoniczną i urbanistyczną strukturę miast oraz ich promocję na skalę globalną. Wybrane przykłady wiążą się także z faktem przyznania tym miastom organizacji imprez sportowych dużej skali (m.in. Mistrzostwa Świata we Włoszech w 1990 r. czy Mistrzostwa Europy w Austrii w 2008 r.), które odegrały istotną rolę w budowie nowych, jak i modernizacji istniejących obiektów stadionowych. Dzięki temu miasta te miały i mają podstawy do ubiegania się o kolejne zawody, które stają się jednocześnie stymulatorem dla rewitalizacji, nie tylko samych obiektów sportowych, ale i terenów wokół nich. Stadiony sportowe są dzisiaj postrzegane jako prestiżowe obiekty dla miast, kompozycyjnie będące silną formą w przestrzeni, a w ewolucji tej formy architektonicznej prześledzić można ogólne reguły tworzące infrastrukturę sportu w mieście i jej wymiar kulturowy.

Słowa kluczowe: stadion, architektura, miasto

* Barbara Rzegocińska-Tyżuk, Ph.D. Arch., Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction – The role of sport in the space of the city, substantiation for the choice of architectural and urban solutions and their division

Contemporary objects of physical culture and their role in the space of cities are the subject of both scientific research and a creative quest. Sport is one of the functions which can be found in the functional and spatial structure of every city regardless of the scale. These days, the cultural and esthetical value of a landscape with a sports object is perceived as one of the conditions for the identification of a city because the phenomenon of contemporary sport is unique and incomparable to anything. It attracts the biggest number of recipients (directly and by means of the contemporary media at the same time all around the world), therefore it is thought that "...21st century sport will become the first genuinely global culture in the history of mankind..."¹ In the philosophy of sport, sports layouts are also defined as a carrier of the elementary Olympic ideas because – serving a given discipline and representing its general principles – they act as a visible signal of the entire system of values which formed modern sport. Utilitarian, health-related, educational, emotional and esthetical values remain universal qualities related to sport. Thus, the view of every layout of this type, especially a stadium, in any given place across the world calls up associations with the origin and essence of sport. Moreover, today's city itself is assessed in order to check whether sports architecture, particularly stadiums, makes a testimony to its times since no other objects arouse such social emotions. At a specific time, they promote the cities on the global scale. Large sports objects, such as **municipal stadiums**, make it possible to follow the general rules that form sports infrastructure and its cultural dimension in the fullest and clearest manner. Contemporary stadiums as cult objects (according to architectural critics) "...are created as icons and tourist attractions, whereas their role is sometimes compared to the previous function of cathedrals and opera houses..."² as well as objects with rising requirements for modernization. Thus, the question if contemporary sports stadiums become landmarks is open, also with respect to important cities with a long history and historical substance³. In Europe, they include Italian and Austrian cities with extraordinary cultural resources, visited by masses of tourists but also having contemporary new or modernized stadium layouts, including those meant for modernization, with rich sport traditions (some of these objects are already popular with tourists). What is more, football is indisputably the national sport in Italy, therefore a stadium and some pitches can be found in every locality, including small towns, with well-marked access (matches are held very often, the stands are usually full and the entire nation is united when the *Azzuri* are playing). Italy organized the Olympic Games in 1960 which left a permanent stamp in the urban structure of Rome. In 1990, the country was the host of the 14th World Championships which took place in twelve cities: Rome, Milan, Naples, Turin, Bari, Verona, Florence, Cagliari, Bologna, Udine, Palermo and Genoa. This championships were preceded by some investments in the field of urban infrastructure which enabled Italy to apply for the organization of other large-scale sports events in the years to come, for instance the organization of the Winter Olympic Games in 2006 (in Turin) as well as EURO 2016 (the French offer was more attractive this time). In the lives of Austrian city dwellers, football comes right after winter disciplines. The 13th EURO 2008 was held at new and modernized stadiums in such cities as Vienna, Klagenfurt, Salzburg or Innsbruck (plus four Swiss cities: Basel, Bern, Geneva and Zurich). This prestigious event became the reason for constructing and extending sports stadiums and other municipal investments, too.

¹ According to the outstanding expert on sports architecture Rod Sheard, the author of *Stadium: Architecture for the New Global Culture*, quote after Sawicki [8].

² (Controversial) opinions of Grzegorz Piątek, an architectural critic and a coauthor of the book *Stadion X. Miejsce, którego nie było*, quote after Pańków [3].

³ Problems related to the role of sports objects in the space of cities have been the object of the author's interest and numerous publications, including: [4–7]. This publication results from a research trip to Italy on September 6–22, 2012 within Programme OPHC 2012 (more than 4,300 km, including more than 20 cities and towns plus 23 sports layouts in various scales).

The following examples of stadium architecture in Italian and Austrian cities were analyzed within this scope of the construction time and the features of the location, the size, the possible transformations of the composition of the surroundings and the architectural form. The examples are divided on account of the current condition of these layouts and the predicted changes as well as their rank and importance. This division (elaborated in individual chapters) is as follows:

- world-ranking stadium layouts in large-scale Italian cities (Rome, Milan, Turin),
- partially modernized stadium layouts in Italian cities with the preservation of historical elements (Bergamo, Bologna, Vicenza, Ravenna) and those requiring modernization (Ferrara, Siena, Venice),
- layouts in Italian cities with recently implemented or transformed stadiums (Florence, Verona, Genoa, Padua, Udine, Cesena) and those requiring further transformations (Bari, Como, Varese),
- stadium layouts in selected Austrian cities (Vienna, Klagenfurt, the latest ecological stadium in Sankt Pölten).

2. Prestigious stadium complexes in Italian cities (Rome, Milan, Turin)

Italy ranks among the economic leaders in Europe. It covers the area of 301,268 km² and has a population of 58 million. It is also one of the most beautiful countries in the world with its splendid history, landscape, art and architecture, with the capital city of Rome – a metropolis occupying the area of 1,523 km² and having more than 3.8 million inhabitants as an urban complex. Rome, the seat of the most important institutions in the political and economic life, is a world-famous tourist centre visited by a dozen million tourist every year as well as a sports centre. The city organized a series of local, continental and worldwide sports events, such as the Olympic Games in 1960, the Interuniversity Sports Championships in 1975, the World Athletics Championships in 1987 or the World Football Championships in 1990. It also applied (submitting its offer) for the organization of other large-scale events in the following years. The applications were based upon its sports and tourist facilities, the important role of sport (especially football) in the Italians' lives as well as its investing and organizational potential. Urban areas with strong sport traditions are of high importance. One of them is the famous **Forum Italicum** – the venue of 20th century sports events which left permanent traces in the space of the city. It is located in the northern part of Rome on the axis running from the city centre along Via Flaminia from Piazza del Popolo. This sports complex, designed by the prominent architect Enrico del Debbio in the 1920s, exemplifies fascist architecture and urbanism with a square obelisk on the main axis, the legible planning of open objects and quadratic prisms with russet facades and white columns. This district was once dominated by Stadio dei Marmi built by Mussolini's architects in the style of a Greek stadium and surrounded with sixty marble statues of athletes in heroic poses. This compositionally monumental layout was complemented with Stadio Olimpico di Roma implemented in the years 1928–1937 according to Luigi Morreti's design. Owing to modernizations realized in 1939 and 1950, it was extended to the capacity of 80,000 spectators until Pier Luigi Nervi's work which acted as the venue of the ceremony of opening the Olympic Games in 1960. Then it increased its capacity to 100,000 people and was named the Olympic Stadium. For the needs of the World Cup in 1990, it was extended on Monte Mario, whereas its stands were roofed. In 2008, **Stadio Olimpico** underwent another modernization. Nowadays, it is a covered object with the decreased capacity of 72,698. It represents a high compositional value (with its elevation of dark glass contrasted with the white framework and roofing form) well adjusted to the green background of the hill (Ill. 1). The stadium is highly ranked by the UEFA (five stars). Its history outshines most stadiums in the world (it includes the tradition of Societa Sportiva and Lazio, matches since 1990, two Championships, four Cups, two Italian Super Cups, one European Super Cup, the Cup Winners' Cup, the UEFA Cup and the abovementioned Olympic Games). These days, in spite

of the modernization, both Roman clubs which use this stadium (AS Roma and SS Lazio) are planning the construction of their own new stadiums.

The grounds and objects around Stadio Olimpico, meant for competitions, games and trainings, still function with outdoor swimming pools and tennis courts. A new tennis stadium with accompanying objects has been added here. However, a certain part of the historical layout needs renovation, especially the details of development and decorative structures (such as the surfaces of pedestrian sequences with mosaics, the fountains, a number of sculptures, the fences).

The entire northern sports complex in Rome on the other side of the Tiber is complemented by the “Flaminio” football stadium built in the late 1950s and the famous “little sports palace”, i.e. Palazzetto dello Sport designed by Pier Luigi Nervi and constructed in the years 1956–1957. On account of its unique form, it can be found on the pages of all the textbooks on the history of contemporary architecture.

The big sports palace – **Palazzo dello Sport**, designed the same genius of sports architecture, is located in the southern district of EUR (Esposizione Universale di Roma) which came into being as a result of developing the city’s southern suburbs – the potential grounds of an international exhibition, a peculiar kind of “Labour Olympics” planned for the year 1942. Because of the war, this fascist project of pompous and monumental architecture and urbanism was not completed until the 1950s (with today’s famous Palazzo Della Civita del Lavoro – the Palace of Labour Culture also known as “the square Colosseum”, and Nervi’s abovementioned sports object – the square was named after the designer). Project EUR turned out to be an urban success, a desirable residential area, the seat of governmental institutions and museums located inside enormous marble edifices along broad boulevards with recreational areas, a lake, a park and the abovementioned sports object shaped as a round hall where various mass sports and cultural events take place. Even though both locations of Rome’s most important sports and recreational objects and grounds do not exhaust the presentation of all the resources in this field, they play the leading role, whereas the Olympic Stadium undoubtedly remains a prestigious structure.

Milan is a city with rich sport traditions – its stadium is as prestigious as the one in Rome. This city is the most representative, cosmopolitan Italian showcase – the centre of industry, business, fashion, trade, science, art and sport with the cult **Stadio San Siro** and the Autodromo racetrack with the satellite Monza. This stadium, meant for 10,000 spectators, was built in the years 1925–1926 for AC Milan. In 1939, it was extended for 55,000 people; in 1955 – to 100,000; in the 1980s, the number was reduced to 80,000. Modernization and extension lasting till 1989 (in relation to the World Championships held in Italy in 1990), designed by Alberto Cugini and Ulisse Stacchini, gave an expressive form to this distinguishing object (Ill. 2). Powerful columns with spiral entrances for the fans were added then – four of them became the buttresses for the characteristic roofing. It rests on gigantic frameworks hanging above the pitch. The name of the stadium comes from a nearby park, whereas its second name celebrates the legendary Italian footballer Giuseppe Meazza (it was given in 1980). This object is located in the eastern part of the city at the foot of Monte Stella in the vicinity of other sports complexes, including the famous hippodrome and racetracks, some pitches and the sports palace. However, it is San Siro with its own sport museum inside that makes the unquestioned “sports landmark”. According to the UEFA, it ranks among twenty-five best five-star stadiums in the world (besides the Olympic Stadium in Rome). Moreover, its special tourist status is determined by the fact that it has been one out of ten most frequented stadiums in Europe for the previous decades.

Turin – a modern industrial (the seat of the Fiat factory), economic and cultural centre picturesquely located in the Alpine scenery, the venue of the Winter Olympic Games in 2006 – is a big city in northern Italy with equally rich sport tradition. The Olympic Games are the largest sports event in the world which always influences the urbanism and development of the cities, hence the struggle for organization⁴. Turin

⁴ According to the conclusions from International Conferences [1, 2].

has two prestigious stadiums – one meant for the Olympic Games and the other for the local club (the recurrent football champion of Italy). **Stadio Juventus FC** was built anew after demolishing the famous open Stadio delle Alpi designed for nearly 100,000 people in 2008. The construction of the new stadium lasted from 2009 till 2011 and resulted in a modern, compact oval object (some stands are installed below the ground level) dominating compositionally with enormous pylons in the national colours which tower over it and the entire neighbourhood in this part of the city. Steel constructions on the edges of this oval volume support the ropes which bear the hanging framework roof. The capacity of the new stadium exceeds 41,000 spectators. It also has a car park for 4,000 vehicles, rich commercial infrastructure and furnishings (the entire design was prepared at Studio Hess and Studio Gau). However, the new stadium (Ill. 3) is half as big as its predecessor yet acknowledged as a breakthrough solution for Italian football (almost all the tickets are sold out with maximum profit) too small in relation to the needs. However, Turin has another stadium called “Olympic” – **Stadio Comunale di Torino (Olimpico)** constructed in 1933. In 2005, it was thoroughly renovated with respect to the Winter Olympic Games 2006 (Ill. 4). This stadium, meant for 25,000 spectators, is surrounded with a number of other outdoor and indoor sports objects composed into the background of the mountainous landscape relatively well preserved and intensively used. It also makes a compositionally interesting recreational offer for the city dwellers with preserved Olympic symbols and details.

3. Stadium layouts in other selected Italian cities: modernized objects with preserved historical elements (Bergamo, Bologna, Vicenza, Ravenna) and those requiring modernization (Ferrara, Siena, Venice)

Within the scope of their sports base, Italian cities take actions which aim at modernizing and adjusting it to the current needs and to the requirements of sport organizations in diverse forms. They concern municipal stadiums in a manner which seemingly makes them dependent on the condition of preserving the historical substance as well as the related sport traditions and emotions. In spite of the necessity of introducing new elements, in the face of “the exploited building substance” (e.g. through the necessity of building new stands), the external historical surroundings, the gates or the details of this sports architecture are sometimes preserved. Perhaps such operations are also related to limited financial means in smaller urban centres. This can be exemplified by Bergamo which is divided into two parts: Bergamo Alta on the top of a hill with medieval and renaissance architectural monuments and the newer Bergamo Bassa below. In this part, there is a stadium which rose in this place in 1928 and received the name of “the fascist patron Mario Brumana” which was changed into **Stadio Atletti Azzuri d’Italia** after the downfall of the totalitarian system. This stadium had two parts of the stands with stone backup facilities and classical facades which have not been removed. The western part had a roof, whereas the similarly sized part on the other side of the pitch was open. The capacity of the stadium was 12,000 people. After modernization, the athletics track was liquidated but the elliptic form of the whole and the arches closing the volume were preserved.

These days, after transformations, the stadium – maintaining its historical form – holds the doubled number of spectators (25,000) and is used by the local club Atlanta Bergamasca Calcio (Ill. 5).

Another example of a city with the historical form of a stadium built in the early twentieth century is Bologna. It is situated at the heart of the region of Emilia-Romagna and has a number of monuments of culture heritage, not only in its medieval centre but also dispersed across the entire area, including the famous university quarter. **Stadio Renato Dall’Ara** (named after the meritorious president of the sports club) is also a historical structure from the early twentieth century recognizable in the space of the city

owing to its form and the applied material (red brick). Meant for 50,000 people, it was implemented in the years 1925-1927 in “the fascist style” with a dominant feature in the shape of “Torre di Maratona” added in 1929 and “the longest covered pedestrian passageway” around the stadium. These characteristic elements, together with the surface around this sports layout, form a compositional whole (Ill. 6). At first, the stadium included an athletic part and acted as a communal stadium. In 1990, modernization decreased its capacity to about 40,000 spaces and introduced light stands construction inside, roofing above the grandstands and new illumination. The redevelopment did not distort the basic external form of this layout. Today, the stadium serves Bologna FC which has had rich sport traditions since 1909.

Vicenza with its football club Vicenza Calcio has a longer sport history which began in 1902. In its newer part, this city, mainly famous for Andrea Palladio’s architectural works, has **Stadio Romeo Menti** named after its patron in accordance with the old Italian custom. It was built in the years 1935–1949 as an outdoor communal sports stadium meant for 20,000 people. In 1999, it was redeveloped but its form was not distorted in a radical manner. Gaining two parts of the grandstands, the stadium remained open in the remaining space. The renovation of this form of an outdoor stadium was also related to improving the comfort of maintenance and reducing the stands to 12,500 spectators.

A reverse action was taken in Ravenna full of works of art and architectural monuments. A small stadium was built relatively late – in 1966 – for 6,000 fans as well as for the needs of the city dwellers and the local club Ravenna Calcio. Several years later, **Stadio Bruno Benelli** turned out to be insufficient for the growing city so it was redeveloped in 1993. The stands were increased to 12,000 people; two new parts of the stands were constructed (Ill. 7).

Modernizations of municipal and club stadiums in historical cities, such as Ferrara, Siena or Venice, progress in stages instead of a comprehensive manner. In accordance with the historical character and role of these cities, sport makes a less significant yet functionally present element of their urban space, mostly serving the needs of permanent residents and, sporadically, tourists. Ferrara – an interesting historical city of the fortified type – has one out of five oldest sports stadiums in Italy: **Stadio Paolo Mazza** occupying the same site since 1928. Originally, it was meant for 4,000 people. In 1951, it was generally redeveloped and increased for 25,000 spectators. However, on account of new regulations introducing specified principles of safety, recent modernization reduced its capacity to 19,000 and introduced new grandstands in the existing rhythmical constructional layout matching the greenery of the streets that surround this quarter (Ill. 8).

Siena is an urban and architectural gem which preserves its medieval appearance and splendour. Its first sports club came into being in 1904 in the zone of the then flat access road to town according to the needs of the early twentieth century. In 1923, competitions were inaugurated; in 1938, a new stadium was implemented. **Stadio Artemio Franchi-Siena** is a form of an open stadium which underwent various transformations and repairs till 1986. The last renovation took place in 2003. Now it seems to have a relatively big capacity (25,000+) considering the scale of the city and serves AC Siena. Even so, the city has an interesting design of a brand new stadium on the outskirts in a modern form entirely composed into the Tuscan landscape (by placing the pitch and the stands beneath the ground level). This project will facilitate transformations in the urban structure on the site currently occupied by the functioning stadium.

An interesting example of a unique historical city is Venice admired by more than fourteen million tourists yearly. However, this city has its permanent residents, too, for whom the infrastructure exists in other forms, including sports objects with a long history. Venice has the second oldest (after Genoa) typical football stadium in Italy built in 1913 (originally with wooden stands; two stone stands constructions since 1920s, partly roofed till 1939). In the 1960s, it had a considerable capacity of 26,000. A hurricane destroyed it in 1971. It was rebuilt in the 1980s for 16,000 spectators. In 1990s, the object was modernized in a small scale (with the preservation of its external form which requires further thorough repair). **Stadio Pier Luigi Penzo** is located surprisingly – not at the entrance to the city but on St Helena’s Island by the outlet of

Canale Grande. Currently, it can hold 10,000 people and has one of the stands and a fence with a historical gate. Its name commemorates a WW2 pilot. (Interestingly enough, there is another, newer stadium object just outside Venice towards Dolo managed by a separate administrative unit. The inhabitants of “the city on the lagoon” do not identify themselves with it recognizing the old stadium as the main sports arena).

4. Stadium layouts in Italian cities with a new, modernized architectural form (Florence, Verona, Genoa, Padua, Udine, Cesena) and those requiring further transformations (Bari, Como, Varese)

Florence is the main big city in the region of Tuscany with a gigantic historical complex as a monument to the Renaissance as well as the world capital of art where the implementation of the stadium was entrusted, similarly to the case of Rome, to Pier Luigi Nervi – the greatest creator of his time (1891–1979). This stadium, designed at an early stage of his career (before the war), is an excellently proportioned form for this function with characteristic spiral stairs. ACF Fiorentina, which inaugurated matches in 1931, has its seat in Florence. The modernized **Stadio Artemio Franchi-Florence** (with the same patron as the stadium in Siena), the city’s main big stadium, holds more than 47,000 football fans so it is taken into consideration while applying for the organization of the next European Championships in 2016 (the city should modernize this object again though). The classical form of this mostly open stadium does not overwhelm with its size despite the capacity. It has some grandstands as well as characteristic transport elements and entrance details (Ill. 9).

Verona – one of the richest cities in the region of Veneto (after Venice) with its historical centre – also has some new buildings on the outskirts and a sports object meant for more than 42,000 people raised in a relatively big scale in 1963. **Stadio Marc Antonio Bentegodi** is used by AC Chievo Verona FC. It is a well-maintained object with new roofing (Pic.10). It also complied with the size limits for the organization of EURO 2016 (even though France won the competition, Italy is going to apply for the organization of the 2020 edition, including the offer of this stadium and a promise for further modernization of other stadiums in cities with similar potential as well as a new and modernized architectural form of their sports layouts).

The stadium in Genoa located in a place which belongs to the oldest space of this city and the entire country used for football playing represents a diametrically different form. The original stadium here used to be the oldest object of this type in Italy. It was opened in 1911 in the district of Marassi by the river on account of the topographical conditions (an extensive flat area is valuable in this port city). In 1987–1989, it was demolished and replaced with **Stadio Luigi Ferraris (Marassi)** just before the World Championships 1990 (design by Gregotti Associati International). Compositionally, this stadium represents a different location and form in comparison to other objects of this type. The stadium volume fills an entire quarter in the housing structure of Genoa and opens to the river valley on one side only. It is the type of a closed stadium in the form of a geometrized large-scale building (contrasted with its surroundings) in the vicinity of the remaining urban tissue (at Via De Pra). The original form and colours of this object distinguish it in the space of the city through contrast with its dissimilar context. Four white framework and openwork poles, which support the roofing construction for the stands around originally meant for 40,000 spectators, rise above the closed light brown body. In recent years, the capacity has been limited to 38,000 without changing the form of the object which serves clubs with long sport traditions: UC Sampdoria and FC Genova (Ill. 11). Considering the lack of space for extension (for the accompanying functions and car parks), the construction of a new object or another modernization (which would require the redevelopment of the entire urban quarter) is planned in the vicinity of the stadium. This option would be justified considering the location of the existing object one kilometre from the motorway and the railway station as well as the traditions related to this place. Thus, this characteristic sports object is taken into

account in the city's plans as one that stimulates investing and revitalizing actions for Genoa – a city in a unique and picturesque landscape.

The stadium in Padua – a city with equally rich sport traditions related to the club Calcio Padova since 1910 – has a new, modernized form with a special zone isolated from the remaining urban tissue. In the years 1987–1989, this university city with a long history and the old Appiani sports stadium planned a new multipurpose (football plus athletics) stadium meant for 48,000 people, situated off the beaten track, which inaugurated its activity in 1994. **Stadio Euganeo** (its name refers to the exiting cones of extinct volcanoes on the plain around the city called Euganean Hills) was restructured in 1999–2000. Its capacity was limited to 32,000 spectators (Studio Gau prepared the design with a proposition of liquidating the track on account of poor visibility). Contrary to Genoa's stadium, this object is considered as rather inaccessible from the city centre (even though it is located at an exit from the motorway) yet modern in the form of an open stadium with the partly roofed stands (Ill. 12).

The municipal stadium object, located on separated grounds meant for sport and recreation, in Udine – a city with diverse and surprising historical architecture from various epochs – is being modernized. The first stadium built in 1971, designed by Giuliano Parmegiani and Lorenzo Giacomuzzi, was meant for more than 41,000 people. It was redeveloped for Italia 90 with respect to the geometrization and form of the stands. Some backup facilities, car parks and new illumination were built, whereas the areas around were developed for sports (training) and recreational functions. After the transformations, **Stadio Friuli** is an open ground stadium for 30,000 football fans with its original, impressive main stand of concrete. It is arc-shaped, 200 metres long, 31 metres wide and consists of seventeen blocks of reinforced concrete on buttresses. Looking from the pitch, the expressive form of this stand also makes a new external elevation (Ill. 13). In 2007, further redevelopment was implemented (now the stadium is used by Udinese FC) – the object was adjusted to the UEFA's current regulations (among other things, monitoring devices and a big broadcast screen were installed, while the object was renovated) in relation to Italy's candidacy for the organization of EURO 2016. Even though the country will not be the host of this event, modernization is in progress in the city because a decision has been taken to extend the stadium to 35,000 spaces and to roof one half of the stands.

New stadium layouts or those meant for transformation can also distinguish other cities and towns in various scales, such as Cesena, Bari, Como or Varese. For instance, the small town of Cesena, lying at the intersection of the roads from Perugia to Ravenna and from Bologna to Ancona, has an accessible and relatively big stadium which was modernized in 2010–2011 (the new stands and the country's first artificial grass installed at such a big object). **Stadio Dino Manuzzi** (named after the President of the City of long standing in 1982) came into being in its original form in 1957. It underwent a series of modifications: in 1973, it was extended for 28,000 spectators but the most important modernization took place in 1988 when three double levels of the stands were built very close to the grass which made this stadium recognizable across Italy. Nowadays, it is used by AC Cesena. After the latest changes, it has more than 23,000 spaces and a light white and red openwork construction of the stands. It is used by football and rugby players (Ill. 14).

Stadio San Nicola in Bari, constructed in 1987–1990, designed by the acknowledged Italian architect Renzo Piano, is relatively new even though it already needs renovation and transformation. This stadium is an enormous and expressive layout meant for more than 58,000 people (its momentum qualifies it as one of the largest investments of this type in Italy). As it was designed with partial roofing and an athletic track (it is seldom used these days but helped to get funds for its construction, including those from the International Olympic Committee) around the football pitch, the fate of this colossus is hanging in the balance.

Radical steps have been taken recently while transforming the stadium in Como which has a historical context. This stadium, built in 1927 for 6,000 people, was the city's pride and joy. It had a pitch, a cycling

track and an athletic lane. The spectators could admire the nearby lake. There were piles of plans for redevelopment. In 1990, the main stands were demolished and replaced with a new one. Several years later, the opposite stands were demolished, too. Today, there is no track or lane even though the old arches from 1927 were still standing at the turn of the millennium. They were demolished in 2002–2003. These days, **Stadio Giuseppe Sinigaglia** (its patron was a famous local sportsman and a WW1 hero), has a capacity of more than 13,000 and requires further works continuing the commenced transformations.

The latest actions in this field concern the stadium in Varese with a population of 80,000. Similarly to the one in Como, it came into existence in 1925 and was supposed to serve various disciplines. The stands surrounded it all along and remained unchanged until the 1960s. Its capacity altered a little – in 2008, it was around 9,500. **Stadio Franco Ossola** (which commemorates a casualty of the plane crash in 1949 when Grande Torino team perished) is used by AS Varese whose advancement led to the restoration of this stadium (and its main stands) in 2009–2011 even though it seems that the object itself needs further transformations.

5. Stadium layouts in selected Austrian cities (Vienna, Klagenfurt, Sankt Pölten)

Austria is a country in Central Europe formed on the meeting point of various cultures on the area of 83,855 km² where two thirds are the mountains. It has eight million inhabitants, including 1.7 million in the capital city of Vienna. Austria ranks among the sportiest European cities (it concerns both individual physical culture and profession sport⁵). For obvious reasons, winter sports (skiing and lugeing) enjoy the highest popularity but football comes second – this country was the co-host of EURO 2008. Vienna (which was also the capital of a superpower determining the fate of Europe throughout the 600-year Habsburg reign) offers some contemporary solutions apart from the richness of its culture as well as the history of architecture and urbanism to its inhabitants. The most important 20th century object of physical culture is the national sports stadium whose plans appeared in 1915. Fourteen years later, the construction of this new object commenced on the grounds of the famous Prater – an extensive park (designed by Otto Ernst Schweizer) by the Danube. It took two years. Then Praterstadion became the scene of the most important matches in the years to come (until the Second World War when it was used as barracks and a detention camp; then it was bombed). In 1945, rebuilding and repairing began; in the 1950s, it was modernized and its capacity was increased to 90,000. In the 1960s, it was decreased to 72,000; in the following decade – to 55,000 (through the gradual introduction of sitting spaces). Today's name of this stadium – **Ernst-Happel-Stadion** – given in 1992, honours the outstanding goalkeeper who played for Rapid Vienna and the city's representation. The form of this stadium includes three rings of the stands encased with the elevation, roofed since 1986, surrounding the pitch. The last modernization and renovation took place in the years 2005-2008 in relation to Europe's greatest matches. Besides some historical events, four finals of the European Cup (currently Champions League) and EURO 2008 (new Austrian stadiums were designed by the architect Albert Wimmer of Vienna) were held here. The current form of this national stadium is well adjusted to the surrounding, functionally rich sports and recreational complex (with a number of sports and training pitches). The stadium is surrounded with a wooded car park which also serves the park users. The unpretentious and sustainable volume of this large sports object does not dominate the surroundings in spite of its capacity of more than 50,000 (Pic.15). The stadium is still a five-star object within UEFA top ranking.

⁵ In relation to the population, the number of Austrian Olympic medalists as well as world and European champions is very high. Profession sport is practised by about three million people associated in 27,500 clubs. Data according to: *Austria – przewodnik*, Wiedza i Życie, Warsaw 2010.

Another Austrian host of EURO 2008 was Klagenfurt – an important commercial and administrative centre built in the twelfth century, attractively located by the eastern end of Lake Wörther. These days, the neighbourhood of this lake and the surrounding mountains as well as the interesting history and architecture make the main advantages of this city as a target for tourism, sport and recreation. The first sports club SK Austria Kärnten was founded here in 1920. It moved to the original Wörtherseestadion in 1960. After many changes of its name and owners, the stadium with more than 10,000 spaces was eventually demolished in 2005 when the construction of a new object (designed by Albert Wimmer) commenced. The City of Klagenfurt and the Federal State of Carinthia established a company for managing this object. As a result, the rights to the name of the stadium were sold to Hypo Group, hence its current name: **Hypo Group Arena (Wörtherseestadion)**. The stadium itself, constructed in 2007, as well as the extended sports grounds all around are impressive. The arena enraptures with its form. The elliptic shape gives it dynamism and lightness adjusting it well to the surroundings. It is literally light because a part of the façade is covered with a transparent net, the roof – with panels, whereas the steel construction is not massive despite the capacity of 32,000 (Ill. 16)⁶. The grounds around the stadium include a large sports and recreational complex. Klagenfurt itself is supposed to become a training base with the Sports Academy including halls, pitches, swimming pools, a medical centre and additional services – many of them are have already been applied in this beautiful Alpine spot. However, the arena itself as “the heart of Austrian sport” is meant for further modernization because the stands temporarily designed for EURO 2008 (not dismantled) must be reinforced and improved so as to hold regular exploitation in the years to come. In plans, the modern of form this stadium was related to the application of ecological materials and technologies as well as the intention to lower the costs of future maintenance and environment-friendly operation. However, such an idea in this field was implemented more thoroughly in last year’s investment in Sankt Pölten.

The modern, ecological **Stadium in Sankt Pölten** – the capital of the Federal State of Lower Austria – makes an excellent example showing how to design and build this type of a medium-scale (13,000 spaces) sports layout at the beginning of the twenty-first century. The architect Stefan Nixdorf designed it “with virtually no concrete” as its construction and framework are made of wood, while the stands are supported by a special earth embankment. The effects of these decisions can be seen in the low round form of the stadium having a lot of space, light and comfort. The stadium absorbs little energy because its “greatest hit” is the flat roof above the stands covered with special solar cells on the area of 14,000 m². This “power plant” was built in a relatively short time and at a low cost together with the development of the surrounding grounds which formed one compositional whole⁷. The infrastructure around the stadium is very good, the object is located near the motorway, several streets lead here from the city (more than ten thousand people can enter or leave the stadium safely within several minutes). The stadium is surrounded with some recreational grounds (three little lakes), a training pitch, a sports school, a hall with a skating rink and a tennis stadium, additional services, a business centre and car parks. All the services attract the inhabitants and tourists every day stimulating the city and the region’s economy. The fact that 60% of work was done by companies from Lower Austria is noteworthy. As a result, Sankt Pölten has an economical, nice-looking stadium of the newest generation acting as the venue of various sports, cultural and recreational events since July 2012. The city assumed a new functional and formal image.

⁶ They planned to limit the capacity in 2009 – after the championships – to 12,000 spaces through the liquidation of the second level of the stands which would also lower the 32-metre object. However, the roofing would be untouched in order not to distort the shape of the stadium [10].

⁷ The whole cost 21 million euros so this object is twenty times cheaper than the National Stadium in Warsaw (the fact that the latter is bigger and has a sliding roof is irrelevant here) and about six times cheaper than the comparable Cracovia Stadium in Krakow despite the differences in the price of materials and labour in Austria and in Poland (data according to: S.A. Widomski, *Sport i ekonomia: Stadion-elektrownia*, Wpis, No. 8/2012, p. 40-41).

6. Summary – General conclusions drawn from the analysis of selected sports stadium layouts and their significance in the space of the cities

The foregoing analyses of selected solutions in the field of architecture and urbanism related to the sports function do not exhaust the broad theme of research problems in this domain⁸. The dynamic of creative, esthetical, technological and technical searches, especially those concerning the new generation of sports stadiums, has been plain in recent years. The above division of architectural and urban solutions is an authorial concept introducing an order of issues with respect to their origin, history, role and composition in an urban space. The analyzed examples confirm the significance of stadium architecture for the cities, both in the functional and formal sense. The mighty, diverse and unique architectural form of these sports layouts unambiguously identifies a given city and the landscape of its relevant part. The manner of developing the surrounding sports and recreational areas is an important element of the composition of an urban space.

These areas are usually located in the outer zones and sometimes combined with the elements of the natural environment (appearing as the background in the form of original relief and greenery, especially at the foot of the Alps) but also located in a compact urban tissue which developed spatially around their original site. We should emphasize legible transport in these areas, both from the motorways and from the centre of each city as well as accessibility facilitated by individual and collective transport (excellently marked), the possibility of parking in an open system (in newer solutions, also in a system of underground car parks and passageways). In many cases, on account of regulations related to safety, stadium layouts themselves make a fenced enclave which – unfortunately – often decreases their compositional value and “visual accessibility” beyond direct exploitation. They make, however, the cities’ capital constantly monitored and modernized (with respect to the players and spectators’ comfort). The needs for modernization are also related to the adjustment of these objects to the changing regulations for a given discipline (football mostly) and a higher standard set for a stadium as the trump card while applying for the organization of large-scale sports events. Hence the reductions or extensions of the stands in a defined time which suggests more flexible design and implementation according to demand in the future. Sports architecture of this type “wears out”; it is changeable and does not aim at durability in the character of a monument unchanged for ages (this phenomenon is symptomatic of entire contemporary architecture). Nevertheless, **the tradition of a defined place in the city** where it was formed as well as the preservation of at least some characteristic or symbolical elements commemorating it and being still valuable seem more persistent. Decisions concerning the degree of attention to the legacy (the preservation, renovation or recreation of historical elements) and the introduction of brand new contradictory solutions will be the object of further creative research.

---

⁸ These problems will be the object of the author’s further surveys and publications.

1. Wprowadzenie – rola sportu w przestrzeni miasta, uzasadnienie wyboru przykładowych rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych i ich podział

Współczesne obiekty kultury fizycznej i ich rola w krajobrazie miast są przedmiotem zarówno badań naukowych, jak i twórczych poszukiwań. Sport jest bowiem jedną z funkcji, która występuje w strukturze funkcjonalno-przestrzennej każdego miasta, niezależnie od jego skali. Wartość kulturowa i estetyczna krajobrazu z obiektem sportowym jest dzisiaj postrzegana jako jeden z warunków identyfikacji miasta, bowiem fenomen współczesnego sportu jest zjawiskiem wyjątkowym i nieporównywalnym z innymi zjawiskami. Gromadzi on największą liczbę odbiorców (bezpośrednich, a także przez współczesne środki przekazu, w sposób równoczesny na całym świecie) i dlatego dzisiaj uważa się, że: „...sport XXI wieku stanie się pierwszą w dziejach ludzkości prawdziwie globalną kulturą...”¹. Założenia sportowe w filozofii sportu są też określane jako nośnik podstawowych idei olimpijskich, ponieważ służąc określonej dyscyplinie sportu i reprezentując jego generalne zasady, pełnią zarazem rolę widzialnego sygnału całego systemu wartości, z którego wyrósł sport nowożytny. Uniwersalnymi wartościami związanymi ze sportem pozostają przeciwieństwo wartości: użytkowe, zdrowotne, edukacyjne, emocjonalne i estetyczne. Zatem widok każdego takiego założenia, w tym zwłaszcza stadionowego, w dowolnym miejscu na świecie, nasuwa skojarzenia z tą genezą i istotą sportu. Ponadto, dzisiaj też, samo miasto jest poddawane ocenom, czy i jakie świadectwo swoich czasów stanowi w nim architektura sportowa, w tym szczególnie stadionowa, żadne bowiem inne obiekty nie wzbudzają tak wielkich emocji społecznych, a zarazem w określonym czasie promują miasta na skalę globalną. To właśnie w dużych obiektach sportowych, typu **stadiony miejskie**, najpełniej i najwyraźniej prześledzić można ogólne reguły tworzące infrastrukturę sportową i jej wymiar kulturowy. Współczesne stadiony jako obiekty kultowe (zdaniem krytyków architektury): „...są kreowane na ikony i atrakcje turystyczne miasta, a ich rola jest niekiedy porównywana do dotychczasowej roli katedr i oper...”², oraz obiektów, wobec których stale rosną wymagania modernizacji. Pytanie: czy współczesne stadiony sportowe stają się „wizytówkami miast” jest aktualne, także i w sytuacji miast mających rangę i znaczenie ze względu na swą wielowiekową historię i substancję zabytkową³. Do takich miast zaliczyć należy w Europie, między innymi, miasta Włoch czy Austrii, o nie zwykłych zasobach kulturowych, masowo odwiedzane turystycznie, ale także mające współczesne nowe, modernizowane, i przewidziane do unowocześnienia założenia stadionowe o bogatych tradycjach sportowych (niektóre są już odwiedzane przez turystów). Ponadto, we Włoszech piłka nożna jest bezdyskusyjnie sportem narodowym, dlatego stadion i boiska do gry znajdują się w każdym mieście, także małej skali, z dobrze oznakowanym komunikacyjnie dojazdem (mecze odbywają się bardzo często, trybuny są zazwyczaj pełne, a cały naród jednoczy się gdy grają *Azzuri* – drużyna narodowa). Włochy były miejscem olimpiady w 1960 r., która pozostawiła trwałe ślady w urbanistyce Rzymu, a ponadto gościły XIV Mistrzostwa Świata w piłce nożnej w 1990 r., w dwunastu miastach (Rzymie, Mediolanie, Neapolu, Turynie, Bari, Weronie, Florencji, Cagliari, Bolonii, Udine, Palermo i Genui). Mistrzostwa te poprzedzone zostały inwestycjami w zakresie infrastruktury miast, dzięki czemu Włochy starały się o następne imprezy sportowe dużej skali w latach późniejszych, w tym np. o organizację Olimpiady zimowej w 2006 r., która się tam odbyła (w Turynie), a także o kolejne europejskie

¹ Zdaniem wybitnego znawcy architektury sportowej Roda Shearda, autora *Studium: Architecture for the New Global Culture*, cyt. za Sawickim [8].

² Określenia (dyskusyjne), wg Grzegorza Piątka, krytyka architektury i współautora książki *Stadion X. miejsce którego nie było*, cyt. za Pańków [3].

³ Problemy roli obiektów sportowych w przestrzeni miast były przedmiotem zainteresowania i wielu publikacji autorki, m.in. w: [4–7], a niniejsza publikacja jest wynikiem wyjazdu studialno-badawczego do Włoch, w dniach 6–22 września 2012 roku, w ramach programu POKL 2012 (trasa ponad 4300 km, obejmowała ponad 20 miast, oraz 23 założenia sportowe różnej skali).

mistrzostwa, jak EURO 2016 (które jednak wygrała Francja). Również w życiu mieszkańców miast Austrii, piłka nożna jest po dyscyplinach zimowych sportem najważniejszym, a poprzednie XIII EURO 2008, odbyło się na nowych i zmodernizowanych stadionach miast, takich jak Wiedeń, Klagenfurt, Salzburg i Innsbruck (oraz w czterech miastach Szwajcarii: Bazylei, Bernie, Genewie i Zurychu). Te prestiżowe zawody stały się również w nich powodem budowy i rozbudowy stadionów sportowych i innych inwestycji miejskich.

Wybrane poniżej przykłady architektury stadionowej miast włoskich i austriackich, przeanalizowano w następującym zakresie: czasu powstania oraz cech: lokalizacji, wielkości, ew. kolejnych przekształceń kompozycji otoczenia i formy architektonicznej. W przedstawieniu przykładów, w zakresie jak wyżej, dokonano podziału ze względu na obecny stan tych założeń oraz przewidywane zmiany, ich rangę i znaczenie. Podział ten (wyrażony w kolejnych rozdziałach) przedstawia się następująco:

- założenia stadionowe o randze światowej, w miastach włoskich dużej skali (Rzym, Mediolan, Turyn),
- założenia stadionowe w miastach włoskich, zmodernizowane częściowo z zachowaniem historycznych elementów (Bergamo, Bolonia, Vicenza, Rawenna) oraz wymagające modernizacji (Ferrara, Siena, Wenecja),
- założenia w miastach włoskich, z ostatnio zrealizowanymi lub trwającymi przekształceniami formy stadionów (Florencja, Werona, Genua, Padwa, Udine, Cesena) oraz inne, wymagające dalszych przekształceń (Bari, Como i Varese),
- założenia stadionowe wybranych miast austriackich (Wiedeń, Klagenfurt i najnowszy ekologiczny stadion w Sankt Pölten).

2. Prestiżowe kompleksy stadionowe miast włoskich (Rzym, Mediolan, Turyn)

Włochy są krajem europejskim, jednym z najlepiej rozwiniętych gospodarczo, o powierzchni 301 268 km², liczącym 58 mln ludności i równocześnie jednym z najpiękniejszych na świecie, posiadającym wspaniałą historię, krajobraz, sztukę i architekturę, ze stolicą Rzymem – metropolią na obszarze 1523 km², liczącą jako zespół miejski ponad 3,8 mln mieszkańców. Stolica kraju, siedziba najważniejszych instytucji życia politycznego i gospodarczego jest światowym ośrodkiem turystycznym, odwiedzanym co roku przez kilkanaście milionów turystów oraz ośrodkiem sportu. Miasto organizowało bowiem wiele imprez sportowych, nie tylko lokalnych czy kontynentalnych, ale także światowych, jak Igrzyska Olimpijskie w 1960 r., Uniwersiadę w 1975 r., Mistrzostwa Świata w lekkiej atletyce w 1987 r. czy Mistrzostwa Świata w piłce nożnej w 1990 r. oraz starało się (składając swą ofertę) o kolejne imprezy dużej skali w latach następnych. Podstawą tych starań była baza sportowa i turystyczna, istotna rola sporu (w tym szczególnie piłki nożnej) w życiu Włochów oraz możliwości inwestycyjne i organizacyjne. Olbrzymiego znaczenia nabierają w takich staraniach obszary miast o dużych tradycjach sportowych. Obszarem takim jest w północnej części Rzymu – na osi z centrum miasta biegnącej Via Flaminia od Piazza del Popolo – słynne **Forum Italicum**, miejsce wydarzeń sportowych XX wieku, które pozostawiły trwałe ślady w przestrzeni miasta. Kompleks sportowy zaprojektowany w latach 20. przez prominentnego architekta Enrica del Debbio to przykład architektury i urbanistyki doby faszyzmu, z kwadratowym obeliskiem na głównej osi, czytelnym rozplanowaniem obiektów otwartych oraz budynkami w kształcie prostopadłościanów o rdzawych fasadach i białych kolumnach. Nad dzielnicą dominował kiedyś Stadio dei Marmi, wybudowany przez architektów Mussoliniego, w stylu greckiego stadionu i otoczony 60 marmurowymi posagami atletów w bohaterskich pozach. To monumentalne w swej kompozycji założenie uzupełnił wzniesiony za nim Stadion Olimpico di Roma, pierwotnie w latach 1928–1937 wg projektu Luigiego Morretiego oraz poprzez kolejne modernizacje w 1939 i 1950 r., powiększony do pojemności 80 tys. widzów, aż do dzieła Piera Luigi Nerviego,

na którym odbyła się ceremonia otwarcia Olimpiady w 1960 r. Wtedy też zwiększył on swą pojemność do 100 tys. widzów i nazwany został stadionem olimpijskim, a dla odbytego tu Pucharu Świata w 1990 r., stadion rozbudowano na wzgórzu Monte Mario i zadaszono trybuny. W 2008 r. **Stadio Olimpico** przeszedł kolejną modernizację i obecnie jest obiektem zadaszonym nad trybunami o zmniejszonej pojemności do 72 698 miejsc. Reprezentuje dużą wartość kompozycyjną (z elewacją z ciemnego szkła, kontrastującą z bielą kratownicy i formą zadaszenia), dobrze wpisaną w zielone tło wzgórza (il. 1). Stadion ma wysoką (5-gwiazdkową) pozycję w rankingu UEFA, swoją historią sportową przewyższa nie jeden stadion świata (ma na swoim koncie tradycje drużyn Societa Sportiva i Lazio, mecze od 1990 r., dwa Mistrzostwa, cztery Puchary, dwa Super puchary Włoch, Super puchar Europy, Puchar Zdobywców Pucharów, Puchar UEFA i ww. Olimpiadę). Dzisiaj pomimo modernizacji obydwie kluby rzymskie użytkujące stadion (AS Roma i SS Lazio) myślą o budowie swoich nowych i własnych stadionów.

Tereny i obiekty wokół Stadio Olimpico przeznaczone do zawodów, gier, treningów sportowych funkcjonują do dzisiaj, wraz z basenami otwartymi i kortami tenisowymi, a obok obiektów wcześniejszych, dobudowany został tu nowy stadion do tenisa i obiekty towarzyszące. Część historycznego założenia wymaga jednak renowacji, a zwłaszcza detale zagospodarowania i małej architektury (jak nawierzchnie ciągów pieszych z mozaikami, fontanny, liczne rzeźby, ogrodzenia).

Całość północnego kompleksu sportowego Rzymu po drugiej stronie Tybru uzupełnia stadion piłkarski „Flaminio” z końca lat 50. oraz słynny tzw. mały pałac sportu, czyli Palazzetto dello Sport, autorstwa Piera Luigi Nerviego, powstały w latach 1956–1957, ze względu na swą niepowtarzalną formę – znajdujący się na kartach wszystkich podręczników historii architektury współczesnej.

Natomiast duży pałac sportu, autorstwa tego samego genialnego twórcy architektury sportowej, a mianowicie **Palazzo dello Sport** znajduje się w południowej dzielnicy Rzymu EUR (Esposizione Universale di Roma). Dzielnica ta powstała w wyniku zagospodarowania południowych przedmieść miasta, które miały być terenem wystawy międzynarodowej, swego rodzaju „Olimpiady Pracy”, planowanej na 1942 r. Z powodu wojny ten początkowo faszystowski projekt, pompatycznej i monumentalnej architektury i urbanistyki, ukończono dopiero w latach 50., ze znanym dzisiaj Palazzo Della Civita del Lavoro (Pałacem Kultury Pracy) znanym „kwadratowym Koloseum” oraz z ww. obiektem sportowym Nerviego (którego uhonorowano tam także nazwaniem placu jego imienia). Projekt EUR okazał się w rezultacie, sukcesem urbanistycznym, obszarem pożądanym do zamieszkania, siedzibą instytucji rządowych, muzeów ulokowanych w wielkich marmurowych gmachach przy szerokich bulwarach, z terenami rekreacyjnymi, jeziorem i parkiem, oraz ww. obiektem sportowym – w kształcie okrągłej hali, w której odbywają się różnego rodzaju masowe imprezy sportowe i kulturalne. Obydwie lokalizacje najważniejszych obiektów i obszarów sportowo-rekreacyjnych Rzymu nie wyczerpują tematu prezentacji całości zasobów miasta w tym zakresie, jednak odgrywają rolę pierwszoplanową, a sam Stadion Olimpijski niewątpliwie pozostaje nadal obiektem prestiżowym.

Miastem o bogatych tradycjach sportowych i z równie prestiżowym, jak rzymski stadion, jest Mediolan. Miasto to jest najbardziej reprezentacyjną, kosmopolityczną wizytówką Włoch, centrum przemysłu, biznesu, mody, handlu, nauki, sztuki oraz sportu – z kultowym **Stadio San Siro** oraz torem wyścigowym Autodromo w satelitarnym Monza. Stadion ten zbudowany został w latach 1925–1926 dla klubu AC Milan dla 10 tys. widzów, rozbudowano go w 1939 r. do 55 tys. miejsc, a w 1955 r., aż do 100 tys. miejsc. Jednak w latach 80. zredukowano tę liczbę do 80 tys. Modernizacja i przebudowa do 1989 r. (z okazji Mistrzostw Świata, które odbyły się we Włoszech w 1990 r.), według projektu Alberto Cugini i Ulisse Stacchini, nadała obecną ekspresyjną formę temu niewątpliwie wyróżniającemu się obiektowi (il. 2). Dobudowano wtedy potężne kolumny ze spiralnymi wejściami dla kibiców, a cztery z nich stały się podporami charakterystycznego zadaszenia. Opiera się ono na olbrzymich kratownicach wiszących nad boiskiem. Nazwa stadionu pochodzi od tak samo nazwanego pobliskiego parku, a druga od imienia Giuseppe Meazza, została nadana w 1980 r.,

na cześć legendarnego włoskiego piłkarza. Obiekt zlokalizowany jest we wschodniej części miasta, u stóp wzgórza Monte Stella, na obszarze, w którym znajdują się inne zespoły sportowe, w tym słynny hipodrom i tory do gonitw, boiska oraz pałac sportu. Jednak to Stadion San Siro, z własnym muzeum sportu wewnątrz obiektu, stanowi niepodważalną „sportową wizytówkę miasta”, a w rankingu UEFA od lat (obok Stadionu Olimpijskiego w Rzymie), należy do 25 najlepszych 5-gwiazdkowych stadionów świata. Ponadto o jego wyjątkowym statusie decyduje fakt, że w ostatnich dekadach niezmiennie znajduje się wśród dziesięciu najliczniej odwiedzanych turystycznie stadionów Europy.

Dużym miastem północnych Włoch o równie bogatej tradycji sportowej jest Turyn, nowoczesny ośrodek przemysłowy (siedziba fabryki Fiata), gospodarcze i kulturalne centrum regionu kraju, malowniczo położone w scenerii Alp, w którym odbyły się zimowe igrzyska olimpijskie w 2006 r. Igrzyska olimpijskie jako największa impreza sportowa na świecie mają zawsze wpływ na urbanistykę i rozwój miast, stąd też wynika konkurencja miast w staraniu się o ich organizację⁴. Turyn ma zatem dwa prestiżowe stadiony, olimpijski i klubowy (wielokrotnego mistrza Włoch w piłce nożnej). Obecny klubowy **Stadio Juventus FC** powstał na nowo, po zburzeniu w jego miejscu słynnego prawie stutysięcznego i otwartego Stadio delle Alpi, w 2008 r. Budowa nowego stadionu trwała od 2009 do 2011 r. i jej rezultatem jest nowoczesny, zwarty owalny obiekt (z częścią trybun poniżej poziomu gruntu), dominujący kompozycyjnie i z górującymi nad nim i całą okolicą tej części miasta – potężnymi pylonami w narodowych barwach. Ulokowane na krańcach owalnej bryły stalowe konstrukcje podtrzymują liny, na których wisi kratownicowy dach. Pojemność nowego stadionu to ponad 41 tys. widzów, do tego parking na 4 tys. aut, bogata infrastruktura komercyjna i wyposażenie (całość projektu opracowano w Studio Hessa i Studio Gau). Nowy stadion (il. 3) jest jednak o połowę mniejszy od swego poprzednika, ale uznawany za rozwiązanie przełomowe dla włoskiej piłki nożnej (od otwarcia stadionu prawie wszystkie bilety na mecze są sprzedawane z maksimum zysku) i w tej sytuacji uważa się, że jest on za mały w stosunku do potrzeb. Turyn ma jednak drugi stadion zwany „olimpijskim” – **Stadio Comunale di Torino (Olimpico)**, powstały w 1933 r., a obecnie po gruntownej renowacji w 2005 r., dokonanej przed Igrzyskami zimowymi w 2006 r. (il. 4). Dookoła tego stadionu o pojemności 25 tys. widzów znajdują się inne, liczne obiekty sportowe otwarte i kryte, wpisane w krajobraz gór dalszego planu całości tego założenia sportowego, stosunkowo dobrze utrzymanego i masowo użytkowanego. Jest ono zarazem rekreacyjną ofertą dla mieszkańców miasta, ciekawą kompozycyjnie w jego przestrzeni i z pozostawionymi detalami i symbolami poolimpijskimi.

3. Założenia stadionowe w pozostałych wybranych miastach włoskich: zmodernizowane z zachowaniem elementów historycznych (Bergamo, Bolonia, Vicenza, Rawenna) oraz wymagające modernizacji (Ferrara, Siena Wenecja)

Miasta włoskie w zakresie swej bazy sportowej podejmują działania w kierunku jej unowocześnienia i przystosowania do bieżących potrzeb, a zarazem wymagań organizacji sportowych – w bardzo zróżnicowanej formie. Dotyczą one stadionów miejskich w sposób, który uzależnia je, wydaje się, od stanu zachowania substancji historycznej, jak też tradycji sportowych i emocji z nimi związanych. Pomimo konieczności wprowadzania nowych elementów, wobec „zużycia się tej substancji budowlanej” (np. przez konieczność zbudowania nowych trybun), pozostawia się niekiedy zewnętrzne otoczenie zabytkowe, bramy lub detale tej architektury sportowej. Być może działania takie wynikają z braku większych możliwości finansowych niektórych mniejszych miast. Przykładem takim jest Bergamo, które dzieli się na dwie części: Bergamo Alta na szczycie wzgórza ze średniowiecznymi i renesansowymi zabytkami architektury oraz poniżej nowsze Bergamo Bassa. W tej części znajduje się stadion, który powstał już

⁴ Wg wniosków z Międzynarodowych Konferencji [1, 2].

w 1928 r. i otrzymał wówczas nazwę imienia „faszystowskiego patrona Mario Brumany”, którą po upadku faszyzmu zmieniono na obecną, to jest **Stadio Atletti Azzuri d' Italia**. Stadion ten posiadał dwie trybuny z murowanym zapleczem i klasycznymi fasadami zachowane do dzisiaj. Zachodnia część widowni miała dach, a po drugiej stronie boiska trybuna podobnych rozmiarów była odkryta. Pojemność stadionu wynosiła 12 tys. widzów. Na tym stadionie po modernizacji zlikwidowano bieżnię lekkoatletyczną, ale z zachowaniem eliptycznej formy całości i łuków zamykających bryłę obiektu. Dzisiaj po przekształceniach stadion, zachowując swą historyczną formę, mieści podwojoną, bo 25 tys. liczbę widzów i użytkowany jest przez miejscowy klub Atlanta Bergamasca Calcio (il. 5).

Kolejnym przykładem miasta z zabytkową formę stadionu z początku XX wieku jest Bolonia. Miasto położone jest w centrum regionu Emilia-Romani, posiada wiele pomników dziedzictwa kulturowego, nie tylko w średniowiecznym centrum, ale i rozsianych na całym swym obszarze, w tym słynną dzielnicę uniwersytecką. Sportowy **Stadion Renato Dall' Ara** (imienia zasłużonego prezesa klubu sportowego), jest także budowlą historyczną z początków XX wieku, łatwo rozpoznawalną w przestrzeni miasta przez swoją formę i użyty materiał (jakim jest czerwona cegła). Powstał on w latach 1925–1927, dla 50 tys. widzów, w stylu faszystowskim, z dobudowaną w 1929 r. dominantą, którą stanowi wieża Torre di Maratona oraz z dobudowanym najdłuższym krytym pieszym pasażem wokół stadionu. Te charakterystyczne w swej formie elementy, wraz z nawierzchnią wokół tego założenia sportowego, stanowią całość kompozycyjną (il. 6). Pierwotnie stadion posiadał część lekkoatletyczną i był stadionem komunalnym. Modernizacja, jaką przeszedł w 1990 r., zmniejszyła jego pojemność do ok. 40 tys. miejsc, wprowadziła wewnątrz lekkie konstrukcje trybuny, zadaszenie nad trybuną główną i nowe oświetlenie, ale remont nie naruszył podstawowej formy zewnętrznej tego założenia. Dzisiaj stadion służy klubowi Bolonia FC, mającemu bogate tradycje sportowe od 1909 r.

Tradycje sportowe starsze od Boloni, bo od 1902 r., ma Vicenza i klub piłkarski Vicenza Calcio. Miasto to znane głównie z dzieł architektonicznych Andrea Palladio, w swej nowszej części posiada obiekt sportowy stadionowy **Stadio Romeo Menti**, nazwany zgodni z włoskim zwyczajem imieniem swego patrona. Zbudowany on został w latach 1935–1949 jako komunalny dla 20 tys. widzów i jako stadion otwarty. W 1999 r. nastąpiła przebudowa, ale nie naruszająca jego formy w radykalny sposób, bo stadion zyskując dwie części zadaszonych trybun, pozostał w pozostałej części nadal otwarty. Renowacja tej formy stadionu otwartego związana była też z poprawą komfortu użytkowania i redukcją widowni do 12,5 tys. miejsc.

Odwrotnie postąpiono w pełnej dzieł sztuki i zabytków architektury Rawennie, w której, dla potrzeb mieszkańców i miejscowego klubu Ravenna Calcio, wybudowano od nowa niewielki stadion stosunkowo późno, bo w 1966 r., dla 6 tys. widzów. Po kilku latach **Stadio Bruno Benelli** okazał się niewystarczający dla rozwijającego się miasta i został przebudowany w 1993 r., wraz z powiększeniem widowni do 12 tys. miejsc i uzyskując dwie nowe trybuny (il. 7).

Modernizacje stadionów miejskich i klubowych w miastach zabytkowych, takich jak Ferrara, Siena czy Wenecja postępują nie kompleksowo, ale w sposób częściowy. Zgodnie z zabytkowym charakterem tych miast i ich rolą – sport jest mniej istotnym, choć obecnym funkcjonalnie elementem przestrzeni miejskiej, służącym głównie potrzebom mieszkańców stałych i niekiedy, sporadycznie turystom. W Ferrarze, ciekawym i zabytkowym mieście typu warownego, funkcjonuje jeden z pięciu najstarszych włoskich stadionów sportowych, w tym samym miejscu od 1928 r., zbudowany wówczas dla 4 tys. widzów. **Stadio Paolo Mazza**, generalnie przebudowano w 1951 r. i powiększono do 25 tys. miejsc. Ze względu jednak na nowe przepisy wprowadzające określone zasady bezpieczeństwa, modernizacja z ostatnich lat doprowadziła do zmniejszenia widowni do obecnych 19 tys. oraz wprowadzenia nowych zadaszonych trybun, ale w istniejącym tu rytmicznym układzie konstrukcyjnym, splecionym z istniejącą zielenią ulic otaczających ten kwartał zabudowy (il. 8).

W wyjątkowej pod względem urbanistycznym i architektonicznym Sienie, zachowującej wygląd i splendor średniowiecznej świetności, w strefie płaskiego jeszcze dojazdu do miasta, zgodnie z potrzebami czasów współczesnych w początkach XX wieku powstał pierwszy klub sportowy w 1904 r., zaś w 1923 r. nastąpiła inauguracja zawodów i w 1938 r. i otwarcie tam, nowego wówczas stadionu. **Stadio Artemio Franchi-Siena**, jest formą stadionu otwartego, przechodził rozmaite przekształcenia i remonty do 1986 r., a ostatnią renowację w 2003 r. Posiada obecnie, wydaje się, że stosunkowo dużą pojemność jak na skalę miasta, bo ponad 25 tys. miejsc i służy klubowi AC Siena. Pomimo to miasto posiada już ciekawy projekt zupełnie nowego stadionu, na nowym terenie i na obrzeżach miasta jako nowoczesnej formy zupełnie wtopionej w krajobraz Toskanii (przez zagłębienie boiska i trybun poniżej poziomu gruntu). Realizacja ta pozwoli na przekształcenia w strukturze miasta na terenie dotychczas zajętym przez obecnie funkcjonujący stadion.

Ciekawym przykładem miasta zabytkowego i jednocześnie wyjątkowego na świecie jest Wenecja, podziwiana co rocznie przez ponad 14 mln turystów. Jednak miasto to ma stałych mieszkańców, dla których życia i potrzeb istnieje infrastruktura w poza turystycznych formach, w tym także sportowa i to o długoletnim rodowodzie. W Wenecji znajduje się drugi po Genui najstarszy typowy stadion piłkarski Włoch z 1913 r. (pierwotnie jeszcze z drewnianymi trybunami, ale od lat 20. już dwoma murowanymi i w latach 30., do 1939 r., częściowo zadaszonymi). W latach 60. miał dużą pojemność 26 tys. miejsc, ale zniszczony przez huragan w 1971 r., odbudowany został w latach 80. dla 16 tys. widzów, zaś w 90. modernizacja miała tu miejsce w niewielkiej już skali (przy zachowaniu zewnętrznej formy obiektu, który dzisiaj wymaga dalszego kompleksowego remontu). **Stadio Pier Luigi Penzo** w Wenecji zlokalizowany jest zaskakująco, nie na wjeździe do miasta, a na wyspie Świętej Heleny, u ujścia Canale Grande, mieści obecnie 10 tys. widzów, posiada jedną trybunę i ogrodzenie z historyczną już bramą, a nazwany został imieniem lotnika z II wojny światowej. (Ciekawy jest fakt, że przed Wenecją, w kierunku Dolo, znajduje się inny nowszy obiekt stadionowy, ale pod władaniem innej już jednostki administracyjnej, z którym, pytani mieszkańcy „miasta na lagunie”, nie identyfikują się, uznając stary stadion za główną arenę sportową miasta).

4. Założenia stadionowe w miastach włoskich o nowej, zmodernizowanej formie architektonicznej (Florencja, Werona, Genua, Padwa, Udine, Cesena) oraz inne wymagające dalszych przekształceń (Bari, Como, Varese)

Florencja jest głównym dużym miastem regionu Toskanii, z olbrzymim historycznym zespołem zabytkowym jako pomnikiem renesansu i światową stolicą sztuki, w której realizację stadionu powierzono – podobnie jak w Rzymie – Pier Luigi Nerviemu, największemu i sławnemu twórcy swego czasu (1891–1979). Stadion ten zaprojektowany we wczesnym okresie jego kariery (jeszcze przed wojną), to znakomita w proporcjach forma dla tej funkcji, z charakterystycznymi spiralnymi schodami. We Florencji ma swoją siedzibę klub sportowy ACF Fiorentina, który zainaugurował mecze już w 1931 r. Obecnie zmodernizowany **Stadio Artemio Franchi-Florencja** (imienia tego samego patrona co stadion w Sienie) jako główny i duży stadion miasta mieści ponad 47 tys. widzów i tym samym był brany pod uwagę w staraniach Włoch o kolejne mistrzostwa Europy w 2016 r. (dla których jednak miasto miało ponownie unowocześnić ten obiekt). Forma tego stadionu, w znacznej mierze otwartego, jest klasyczna, nie przytłacza swą wielkością pomimo dużej pojemności, z zadaszaniem części trybun i charakterystycznymi elementami komunikacyjnymi i detalami wejścia (il. 9).

Podobnie Werona, jedno z najbogatszych po Wenecji, miast regionu Veneto, o historycznym rodowodzie, poza zabytkowym centrum, na obrzeżu posiada nową zabudowę i zbudowany w 1963 r. obiekt sportowy o stosunkowo dużej skali, o pojemności ponad 42 tys. widzów. **Stadio Marc Antonio Bentegodi** w Weronie użytkuje klub AC Chievo Verona FC, jest on dobrze utrzymanym obiektem z nowym zadaszaniem (il. 10). Stadion ten również spełniał limity wielkości dla organizacji EURO 2016 (do którego Włochy

aspirowały i chociaż wygrała Francja, to zapewne starania te zostaną powtórzone na 2020 rok, wraz z ofertą tego właśnie stadionu i obietnicą dalszej modernizacji innych stadionów w miastach o podobnych możliwościach, posiadających nową i zmodernizowaną formę architektoniczną swoich założeń sportowych).

Diametralnie inną formę reprezentuje natomiast obiekt stadionowy w Genui, w miejscu, które należy do najstarszej przestrzeni tego miasta i całego kraju, użytkowanej do gry w piłkę nożną. Sam stadion w tym miejscu był kiedyś także najstarszym obiektem tego typu we Włoszech. Inauguracja jego działalności odbyła się w 1911 r., w dzielnicy Marassi, położonej nad rzeką, wobec warunków topograficznych terenu miasta (gdzie płaski duży obszar jest cenny w tym portowym mieście). Obiekt ten został zburzony w latach 1987–1989, a obecny w tym miejscu **Stadio Luigi Ferraris (Marassi)** powstał przed Mistrzostwami Świata w 1990 r. (wg projektu pracowni Gregotti Associati International). Kompozycyjnie stadion ten reprezentuje odmienną lokalizację i formę w porównaniu z innymi obiektami tego typu. Bryła stadionu wypełnia cały kwartał zabudowy w strukturze mieszkaniowej Genui i tylko z jednej strony posiada otwarcie na dolinę rzeki. Jest to typ stadionu zamkniętego w formie zgeometryzowanego budynku dużej skali (kontrastującego z otoczeniem) i w bezpośrednim bliskim sąsiedztwie z resztą tkanki miejskiej (przy ulicy Via De Pra). Oryginalna forma i kolorystyka tego obiektu przez kontrast ze swoim odmiennym kontekstem, wyróżnia go w przestrzeni miasta. Ponad zamkniętą jasnobrązową bryłą obiektu wystają cztery białe, kratownicowe i ażurowe słupy, podtrzymujące konstrukcję zadaszenia trybun dookoła, mieszczących pierwotnie 40 tys. widzów. Pojemność ta została zmniejszona w ostatnich latach do 38 tys. bez zmiany formy obiektu, który służy dzisiaj klubom o długoletnich tradycjach sportowych, UC Sampdorii i FC Genova (il. 11). Ze względu na brak miejsca rozbudowy (dla funkcji towarzyszących i parkingów), w bezpośrednim otoczeniu stadionu planuje się ewentualną budowę nowego w pobliżu lotniska lub jego kolejną modernizację (która jednak wymagałaby przebudowy całego kwartału miejskiego). Za tym wariantem przemawia usytuowanie istniejącego obiektu w odległości kilometra od autostrady, stacji kolei oraz tradycje związane z tym miejscem. Zatem ten charakterystyczny obiekt sportowy jest brany pod uwagę w planach miasta jako stymulujący działania inwestycyjne i rewitalizacyjne Genui – miasta o wyjątkowym i malowniczym położeniu krajobrazowym.

Nową, zmodernizowaną formę, ale posiadającą strefę izolacji od reszty tkanki miasta, posiada natomiast stadion w Padwie, mieście o równie bogatych tradycjach sportowych, związanych od 1910 r. z działalnością klubu Calcio Padova. Padwa, miasto, o starym rodowodzie, zabytkowe, o charakterze uniwersyteckim, posiadając stary stadion sportowy Appiani, zaplanowało w latach 1987–1989 nowy stadion na uboczu miasta dla 48 tys. widzów jako wielofunkcyjny (nie tylko piłkarski ale i lekkoatletyczny), który zainaugurował swą działalność w 1994 r. **Stadio Euganeo** (nazwę swą zawdzięcza istniejącym stożkom wygasłych wulkanów na nizinie wokół miasta, zwanym Wzgórzami Euganejskimi), został w latach 1999–2000 zrestrukturyzowany. Obniżono jego pojemność do 32 tys. miejsc (a projektu podjęło się studio Gau, z propozycją zlikwidowania bieżni ze względu na słabą widoczność). W przeciwieństwie do genueńskiego, stadion ten uważany jest za trudno dostępny z centrum miasta (choć znajduje się na zjeździe z autostrady), to jest jednak nowoczesny, w formie stadionu otwartego, tylko częściowo zadaszony nad trybunami (il. 12).

W trakcie modernizacji jest natomiast miejski obiekt stadionowy w Udine, mieście o różnorodnej i zaskakującej architekturze zabytkowej z różnych epok, znajdujący się na wydzielonych terenach o przeznaczeniu sportowo-rekreacyjnym miasta. Pierwszy stadion z 1971 r., zaprojektowany przez Giuliano Parmegiani i Lorenzo Giacomuzzi miał pojemność ponad 41 tys. miejsc. Na Mistrzostwa Italia 90 poddany został przebudowie wyróżniającej się zgeometryzowaniem i formą trybun. Modernizacja polegała również na budowie zaplecza, parkingów, nowego oświetlenia, zagospodarowania terenów dookoła na funkcje sportowe (treningowe) i rekreacyjne. **Stadio Friuli** w Udine jest po tych przekształceniach stadionem otwartym, ziemnym dla 30 tys. widzów, z niebanalną, imponującą, jedną betonową, dużą trybuną główną. Trybuna ta ma formę łuku, o dwustumetrowej długości i 31 metrowej szerokości, zbudowanego z siedemnastu bloków betonu zbrojonego wspartego na przyporach.

Ekspresyjna forma tej trybuny od strony boiska stanowi zarazem nową elewację od strony zewnętrznej (il. 13). W 2007 r. dalsza przebudowa stadionu (użytkowanego obecnie przez klub sportowy Udinese FC) polegała na dostosowaniu do aktualnych przepisów UEFA (zamontowano tu m.in. monitoring, telebim, odnowiono obiekt), w związku z kandydowaniem Włoch do organizacji EURO 2016. Choć Włochy nie będą jego gospodarzami, to w Udine w 2012 roku prace modernizacyjne trwają nadal, wobec decyzji powiększenia stadionu do 35 tys. miejsc i planów zadaszenia połowy widowni.

Nowymi założeniami stadionowymi lub będącymi w trakcie decydowania o ich przekształceniach mogą się wyróżnić inne miasta, różnej skali, takie jak: Cesena, Bari, Como czy Varese. Przykładowo, niewielka Cesena, miasto na skrzyżowaniu dróg z Perugii do Rawenny i Bolonii do Ankony, posiada dzięki temu położeniu dobrze dostępny i stosunkowo duży stadion, który zmodernizowano w latach 2010–2011 (nowe trybuny i instalację pierwszej w kraju sztucznej murawy na tak dużym obiekcie). **Stadio Dino Manuzzi** (nosi on imię wieloletniego prezydenta miasta, od 1982 r.), w swej pierwotnej formie powstał w 1957 r. Przechodził dalsze modyfikacje: rozbudowano go do 28 tys. widzów w 1973 r., ale najważniejsza modernizacja miała miejsce w 1988 r., kiedy to powstały trzy dwupoziomowe trybuny bardzo blisko murawy, co przyniosło rozpoznawalność stadionowi w całych Włoszech. Obecnie użytkowany jest przez klub AC Cesena, posiada po ostatnich zmianach ponad 23 tys. miejsc, lekką białą-czerwoną ażurową konstrukcję trybun, a wykorzystywany jest nie tylko do piłki nożnej, ale i do rugby (il. 14).

Stosunkowo nowym, chociaż zdecydowanie wymagającym już renowacji i przekształceń wyposażenia, jest **Stadio San Nicola** w Bari, zbudowany w latach 1987–1990, autorstwa uznanego włoskiego architekta Renzo Piano. Stadion ten to olbrzymie w skali i ekspresyjne założenie dla ponad 58 tys. widzów (a rozmach tej inwestycji kwalifikuje ją do jednej z największych tego typu we Włoszech). Ponieważ zaprojektowano go z częściowym zadaszeniem oraz z bieżnią lekkoatletyczną wokół boiska (dziś rzadko używaną, ale dzięki temu uzyskano fundusze także z MKOL na jego budowę), rozważa się obecnie decyzję co do dalszych losów tego kolosa.

Radykalnie postąpiono w ostatnich latach, przy przekształceniach stadionu w Como, mającym historyczny kontekst. Stadion ten powstał w 1927 r., dla 6 tys. widzów i był wówczas dumą miasta. Posiadał boisko, tor kolarski i bieżnię lekkoatletyczną, a z trybun można było podziwiać jezioro, tuż nad którym stał ten obiekt. Planów przebudowy było wiele, ale dopiero w 1990 r. zburzono trybunę główną i postawiono ją od podstaw, a kilka lat później zburzono także drugą, po drugiej stronie boiska. Dzisiaj nie ma już toru ani bieżni, choć jeszcze do początków XXI wieku istniały dawne łuki z 1927 roku, zburzono je w latach 2002–2003. **Stadio Giuseppe Sinigaglia** w Como (którego patronem jest słynny sportowiec z Como i bohater pierwszej wojny światowej) ma dzisiaj pojemność ponad 13 tys. widzów i wymaga również dalszych prac, kontynuujących rozpoczęte przekształcenia.

Najnowsze prace w toku dotyczą stadionu w 80 tysięcznym Varese. Tu, podobnie jak w Como, stadion powstał w 1925 r. i miał służyć różnym dyscyplinom sportu, a trybuny otaczały go na prawie całej długości i były niezmienione do lat 60. Pojemność przez lata zmieniała się nieznacznie, a w 2008 r. wynosiła ok. 9,5 tys. **Stadio Franco Ossola** w Varese (upamiętnia ofiarę tragedii lotniczej z 1949 r., gdy zginęła drużyna Grande Torino) użytkowany jest przez klub AS Varese, a w związku z jego awansem doprowadzono do odnowy stadionu (i jego głównej trybuny) w latach 2009–2011, chociaż obiekt ten nadal wymaga dalszych przekształceń.

5. Założenia stadionowe wybranych miast austriackich (Wiedeń, Klagenfurt, Sankt Pölten)

Austria jest krajem w centrum Europy, powstałym na styku kultur, o powierzchni 83 855 km², w którym dwie trzecie powierzchni zajmują góry. Posiada 8 mln mieszkańców, z czego ponad 1,7 mln, w samej stolicy Wiedniu i należy, między innymi, do najbardziej usportowionych krajów europejskich (dotyczy

to zarówno indywidualnej kultury fizycznej, jak i wysokiej pozycji sportu wyczynowego⁵). Największą popularnością cieszą się oczywiście sporty zimowe (narcciarstwo i saneczkarstwo), ale piłka nożna jest tu na drugim miejscu, a kraj ten był współgospodarzem EURO w 2008 r. Stolica Wiedeń (który był w czasie ponad 600-letniego panowania Habsburgów stolicą światowego mocarstwa decydującego o losach Europy) oferuje swoim mieszkańcom obok bogactwa swej kultury oraz historii architektury i urbanistyki, także rozwiązania współczesne. Najważniejszym obiektem kultury fizycznej XX wieku jest w Wiedniu stadion sportowy, o randze narodowego, którego plany budowy pojawiły się już w 1915 r. Jednak dopiero w 1929 r. ruszyła budowa nowego wówczas obiektu na terenie słynnego Prateru, wielkiego parku nad brzegiem Dunaju (według projektu Otto Ernsta Schweizera). Budowa trwała dwa lata, po których to właśnie Praterstadion stał się areną największych meczów w kolejnych latach (aż do drugiej wojny światowej, w czasie której był koszarami, miejscem internowania, a następnie zbombardowania). W 1945 r. przystąpiono do odbudowy i remontu, a następnie modernizacji w latach 50., której efektem była pojemność do 90 tys. widzów. Po czym w latach 60. spadła ona do 72 tys., aby w 70. ponownie spaść do 55 tys. (przez stopniową zamianę miejsc stojących na siedzące). Dzisiejsza nazwa stadionu: **Ernst-Happel-Stadion** to uhonorowanie wybitnego bramkarza klubu sportowego Rapid Wiedeń i reprezentacji miasta, nadana w 1992 r. Forma stadionu to trzy pierścienie obudowanej elewacją trybuny, okalającej boisko, od 1986 r. mającej zadaszenie. Ostatnia modernizacja i renowacja miały miejsce w latach 2005–2008 w związku z największymi meczami Europy. Poza historycznymi już spotkaniami miały tu miejsce aż cztery finały Pucharu Europy (obecnie Ligi Mistrzów) oraz EURO 2008 (na potrzeby którego projektami nowych austriackich stadionów kierował wiedeński architekt Albert Wimmer). Obecna forma tego stadionu narodowego wpisuje się dobrze w otaczający i bogaty funkcjonalnie zespół sportowo-rekreacyjny Wiednia (w jego sąsiedztwie znajdują się inne, liczne boiska sportowe, treningowe). Wokół stadionu funkcjonuje zadrzewiony parking, służący także dla użytkowników parku, zaś całkowicie bezpretensjonalna i zrównoważona bryła tego dużego obiektu stadionowego nie zdominowała otoczenia, pomimo swojej pojemności, liczącej ponad 50 tys. widzów (il. 15). Stadion ten jest nadal obiektem 5-gwiazdkowym, czyli najwyższym w rankingu UEFA.

Kolejnym miastem Austrii, goszczącym EURO 2008, był Klagenfurt, ważny ośrodek handlowy i administracyjny, powstały w XII wieku i atrakcyjnie położony nad wschodnim krańcem jeziora Wörther. Sąsiedztwo tego jeziora i otaczających gór oraz ciekawa historia i architektura to dzisiaj główne atuty tego miasta jako celu turystyki, sportu i rekreacji. Pierwszy klub sportowy założono tu w 1920 r., o nazwie SK Austria Kärnten, który zasiedlił pierwotny Wörtherseestadion w 1960 r.

Po wielu zmianach nazwy, łączenia się z innym klubem i właścicieli, liczący ponad 10 tys. miejsc stadion został w końcu zburzony w 2005 r. i rozpoczęto budowę nowego (wg projektu Alberta Wimmera). Miasto Klagenfurt i land Karyntia powołały spółkę do zarządzania obiektem, w wyniku czego sprzedano prawa do obecnej nazwy stadionu firmie Hypo Group i stąd wywodzi się obecna jego nazwa: **Hypo Group Arena (Wörtherseestadion)**. Powstały w 2007 r. stadion oraz rozbudowa terenów sportowych wokół są imponujące. Arena wywołuje wrażenie swoją formą. Eliptyczny kształt nadaje jej dynamiki i jednocześnie lekkości, dobrze wpisując się w otoczenie. Lekką jest ona dosłownie, bowiem część fasady pokryta jest przezroczystą siatką, dach panelami, a stalowa konstrukcja nie jest masywna, pomimo pojemności liczącej 32 tys. widzów (il. 16)⁶. Tereny wokół stadionu to okazały kompleks sportowy i rekreacyjny, a sam Klagenfurt dzięki temu ma być bazą szkolenia sportowego z Akademią Sportową, dysponującą halami, boiska-

⁵ W stosunku do niewielkiej liczby ludności, liczba austriackich medalistów olimpijskich, mistrzów świata i Europy jest bardzo wysoka, a sport wyczynowy uprawia około 3 mln osób, zrzeszonych w 27 500 klubach. Dane według: „Austria – przewodnik – wiedza i życie”, Warszawa 2010.

⁶ Pojemność ta miała być zmniejszona po mistrzostwach, już w 2009 roku, do 12 tys. widzów, przez likwidację drugiego poziomu trybun, przez co miałyby miejsce także obniżenie 32 metrowej wysokości obiektu, ale z pozostawieniem zadaszenia, aby nie zaszkodzić kształtowi stadionu [10].

mi, basenami, centrum medycznym i usługami około sportowymi, z których znaczna część jest już dzisiaj użytkowana w tym pięknym krajobrazowo alpejskim miejscu. Sama arena jako serce austriackiego sportu przewidywana jest jednak do kolejnej modernizacji, bowiem tymczasowo zaprojektowane na Euro 2008 roku trybuny (ponieważ nie zostały rozebrane), trzeba wzmocnić i poprawić, aby wytrzymały regularne użytkowanie w kolejnych latach. Nowoczesna forma stadionu wiązała się w planach z użyciem materiałów i technologii ekologicznych oraz założeniami obniżenia kosztów przyszłej eksploatacji i funkcjonowania przyjaznego środowisku. Ideę taką zrealizowano jednak pełniej w najnowszej inwestycji w tym zakresie, oddanej do użytku w Austrii w 2012 roku, w miejscowości Sankt Pölten.

Nowoczesny, ekologiczny **Stadion w Sankt Pölten**, stolicy landu Dolna Austria, jest wspaniałym przykładem jak można i należy projektować i budować tego typu założenia sportowe, średniej skali (tj. dla 13 tys. widzów) u progu XXI wieku. Architekt obiektu Stefan Nixdorf zaprojektował go praktycznie bez betonu, bowiem konstrukcja i obudowa są z drewna, a trybuny opierają się także na specjalnym wale ziemnym. Efekty tych decyzji widać w niewysokiej okrągłej formie stadionu, mającego dużo przestrzeni, światła i wygody. Stadion pochłania niezwykle mało energii, ponieważ największym atutem jest tu płaski dach nad trybunami pokryty specjalnymi ogniwami solarnymi, zajmującymi powierzchnię 14 tys. m². Ten stadion-elektrownię zbudowano w krótkim terminie i niskim kosztem, razem z zagospodarowaniem otaczających go terenów, tworząc jedną całość kompozycyjną⁷. Infrastruktura wokół stadionu jest bardzo dobra, obiekt położony jest blisko autostrady, a ze strony miasta prowadzi do niego kilka ulic (kilkanaście tysięcy osób w kilka minut może wejść lub opuścić bezpiecznie stadion). W otoczeniu są tereny rekreacyjne (trzy jeziora), boisko do treningów, szkoła sportowa, hala z lodowiskiem i stadion tenisowy, usługi około sportowe i centrum biznesowe, parkingi – wszystkie usługi przyciągające tu mieszkańców na co dzień i turystów z zewnątrz oraz pobudzające gospodarczo miasto i region. Na uwagę zasługuje fakt, że 60% prac wykonały przy tym przedsięwzięciu firmy z Dolnej Austrii. W Sankt Pölten powstał zatem oszczędny, ładny stadion najnowszej generacji, będący od początku lipca 2012 r. miejscem wielu imprez sportowych, kulturalnych i rekreacyjnych, a miasto zyskało nowy swój wizerunek funkcjonalny i formalny.

6. Podsumowanie – ogólne wnioski z analizy wybranych przykładów założeń sportowych stadionowych i ich znaczenia w przestrzeni miast

Przedstawione powyżej analizy wybranych rozwiązań w zakresie architektury i urbanistyki związanej z funkcją sportową nie wyczerpują całości problemów badawczych w tym zakresie⁸. Dynamika poszukiwań twórczych, estetycznych i zarazem technologicznych i technicznych, dotyczących zwłaszcza stadionów sportowych nowych generacji jest wyraźnie widoczna w ostatnich latach. Dokonany wyżej podział przykładowych rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych jest podziałem autorskim, wprowadzającym uporządkowanie zagadnień co do ich genezy, historii, roli i kompozycji w przestrzeni miejskiej. Przeanalizowane przykłady potwierdzają znaczenie architektury stadionowej dla miast zarówno w sensie funkcjonalnym, jak i formalnym. Mocna forma architektoniczna tych założeń sportowych jako różnorodna i niepowtarzalna w sposób jednoznaczny identyfikuje dane miasto i krajobraz tej części jego obszaru, w którym ona występuje. Sposób zagospodarowania otaczających terenów sportowo-rekreacyjnych jest istotnym elementem kompozycji przestrzeni miejskiej.

⁷ Za całość zapłacono 21 mln euro, zatem obiekt ten jest 20 razy tańszy niż Stadion Narodowy w Warszawie (różnica ta jest kolosalna nawet przy tym, że jest on większy i ma rozsuwany dach) oraz 100 mln tańszy od porównywalnego stadionu Cracovii w Krakowie i to pomimo różnic cen materiałów i robocizny w Austrii i w Polsce (dane według S.A. Widomski, Sport i ekonomia: „Stadion-elektrownia”, Magazyn Kulturalny Wpis, nr 8/2012, s. 40-41).

⁸ Problemy te będą przedmiotem dalszych studiów i publikacji autorki.

Obszary te zlokalizowane są najczęściej w strefach obrzeżnych miast, niekiedy w połączeniu z elementami środowiska naturalnego (występującego jako tło w formie niebanalnego ukształtowania terenu i zieleni, zwłaszcza w miastach u podnóża Alp), ale też zlokalizowane są w zwartej tkance urbanistycznej miast, która rozwinęła się przestrzennie wokół ich pierwotnego usytuowania. Podkreślić tu należy czytelną komunikację do tych obszarów, zarówno z autostrad, jak i z centrum każdego z tych miast oraz dostępność środkami komunikacji indywidualnej i zbiorowej (bardzo dobrze oznakowaną), możliwość parkowania w systemie otwartym (w nowszych rozwiązaniach także w systemie parkingów i przejazdów podziemnych). W wielu przypadkach same założenia stadionowe ze względu na przepisy związane z bezpieczeństwem stanowią dzisiaj enklawę ogrodzoną, co niestety często obniża ich wartość kompozycyjną i dostępność wizualną poza czasem ich bezpośredniego użytkowania. Stanowią one jednak cenny kapitał miast, podlegający stałemu monitorowaniu ich użyteczności i podlegający potrzebom modernizacji (tak w zakresie wygody użytkowania przez zawodników, jak i widzów). Potrzeby modernizacji związane są także z dostosowaniem tych obiektów do zmieniających się przepisów sportowych dla danej dyscypliny (najczęściej piłki nożnej) oraz uzyskaniem wyższego standardu stadionu jako atutu w staraniu się o imprezy sportowe dużej skali. Stąd też wynikają kolejne redukcje lub powiększenia widowni w określonym czasie, co przemawia za ich bardziej elastycznym w przyszłości projektowaniem i realizowaniem zgodnym z zapotrzebowaniem. Architektura sportowa tego typu podlega zużywaniu się, jest zmienna i nie ma na celu trwałości w charakterze zabytku przez wieki niezmiennego (co jest zjawiskiem symptomatycznym dla całej architektury współczesnej). Nie mniej jednak bardziej trwałą wydaje się **tradycja określonego miejsca w mieście**, w którym ona powstawała, jak też zachowanie przynajmniej niektórych elementów charakterystycznych lub symbolicznych upamiętniających ją i nadal wartościowych. Decyzje, w jakim stopniu pogodzić należy tu dbałość o spuściznę (w pozostawianiu, renowacji czy odtwarzaniu historycznych elementów), a w jakim wprowadzić zupełnie nowe i przeciwstawne rozwiązania jest i będzie zapewne przedmiotem dalszych badań i poszukiwań twórczych.

References/Literatura

- [1] Geraint J., *The Impact on Bidding Cities for the Olympic Games*, Materiały z Międzynarodowego Seminarium SARP nt. Obiekty sportowe dla rekreacji (niepublikowane), Warszawa 2004.
- [2] Lipiec J., *Aksjologiczne aspekty architektury olimpijskiej*, Materiały z Międzynarodowego Seminarium SARP nt. Wpływ igrzysk olimpijskich na urbanistykę i środowisko (niepublikowane), Warszawa 1997.
- [3] Pańków L., *Mecz w wiklinowym koszu*, Wprost, nr 17, 2009.
- [4] Rzegocińska-Tyżuk B., *Przestrzeń sportu w mieście – aspekt oszczędności*, Czasopismo Techniczne, z. 6A/2010, Wyd. PK.
- [5] Rzegocińska-Tyżuk B., *Rola sportu w odnowie krajobrazu miejskiego*, Wyd. ULAR 1, Politechnika Śląska, Gliwice 2005.
- [6] Rzegocińska-Tyżuk B., *Sport w krajobrazie miasta – wybrane zagadnienia roli i kompozycji*, Czasopismo Techniczne, z. 1A/2012 Wyd. PK.
- [7] Rzegocińska-Tyżuk B., *Wybrane problemy kształtowania zespołów sportowych aspekcie nowych materiałów i technologii*, Czasopismo Techniczne, z. 2A/2011, Wyd. PK.
- [8] Sawicki P., *Sen o nowej Warszawie*, Sport Plus, nr 2, 2009.
- [9] Spampinato A., *Stades du Monde*, Wyd. Sport & Architecture, Tectum, Antwerpia 2004.
- [10] Strona internetowa (<http://stadiony.net>).

III. 1. Rome – Olympic Stadium (photo by author)

II. 1. Rzym – Stadion Olimpijski (fot. autorki)

III. 2. Milan – Giuseppe Meazza Stadium (San Siro)
(photo by author)

II. 2. Mediolan – Stadion Giuseppe Meazza (San Siro)
(fot. autorki)

III. 3. Turin – Juventus Stadium (photo by author)

II. 3. Turyn – Stadion Juventus (fot. autorki)

III. 4. Turin – Olympic Stadium (photo by author)

II. 4. Turyn – Stadion Olimpijski (fot. autorki)

III. 5. Bergamo – Atleti Azzuri d'Italia Stadium (photo
by author)

II. 5. Bergamo – Stadion Atleti Azzuri d'Italia (fot.
autorki)

III. 6. Bologna – Renato Dall'Ara Stadium (photo by
author)

II. 6. Bolonia – Stadion Renato Dall'Ara (fot. autorki)

III. 7. Ravenna – Bruno Benelli Stadium (photo by author)

II. 7. Rawenna – Stadion Bruno Benelli (fot. autorki)

III. 8. Ferrara – Paolo Mazza Stadium (photo by author)

II. 8. Ferrara – Stadion Paolo Mazza (fot. autorki)

III. 9. Florence – Artemio Franchi Stadium (photo by author)

II. 9. Florencja – Stadion Artemio Franchi (fot. autorki)

III. 10. Verona – Marc Antonio Bentegodi Stadium (photo by author)

II. 10. Werona – Stadion Marc Antonio Bentegodi (fot. autorki)

III. 11. Genoa – Luigi Ferraris Stadium (Marassi) (photo by author)

II. 11. Genua – Stadion Luigi Ferraris (Marassi) (fot. autorki)

III. 12. Padua – Euganeo Stadium (photo by author)

II. 12. Padwa – Stadion Euganeo (fot. autorki)

III. 13. Udine – Friuli Stadium (photo by author)

II. 13. Udine – Stadion Friuli (fot. autorki)

III. 14. Cesena – Dino Manuzzi Stadium (photo by author)

II. 14. Cesena – Stadion Dino Manuzzi (fot. autorki)

III. 15. Vienna – Ernst-Happel-Stadion (photo by author)

II. 15. Wiedeń – Ernst-Happel-Stadion (fot. autorki)

III. 16. Klagenfurt – Hypo Group Arena
(Wörtherseestadion) (photo by author)

II. 16. Klagenfurt – Hypo Group Arena
(Wörtherseestadion) (fot. autorki)